

5. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
6. Когут П. В. Без каменя за пазухою//ПіК. – 2001. - №10(93). – С.29-30
7. Кононенко П. Україна: етнос, нація, держава, історична місія// Нація і суспільство: шляхи консолідації. Матеріали науково-практичної конференції (27-28 травня 1995 р., м. Дніпропетровськ). – К.: Аналітичний центр “Українські джерела”, Книжкова палата України, 1997. – 132 с. – С. 26-28
8. Матійчик Я. П. Європейський екзамен. Українсько-польські відносини на тлі пан’європейської інтеграції// Політика і час. – 2000. - №8. – С. 40-47
9. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій. – К.: Тандем, 1997. – 367 с.

К.В. РУДЧЕНКО

ЛІСОВА СЛУЖБА МЕНОНІТІВ ЯК РІЗНОВИД АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СЛУЖБИ У ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У 2004 р. відмічалось 200-річчя з часу заснування менонітських поселень, які започаткували Молочанську колонію. В наслідок цього виріс інтерес наукової громадськості до історії поселень менонітів на території сучасної України. За роки існування поселення менонітів відбувався тривалий вплив як держави на колоністів, так і навпаки. Причиною цього впливу були історичні події та умови, що певний час мали позитивні наслідки як для держави, так і для самих менонітів. Але в 60 -70-ті роки ХІХ ст. соціальне та політичне життя Росії зазнало значних змін. Тому між урядом країни та колоністами виникла дуже серйозна проблема, вирішення якої змусило піти на поступки обидві сторони і мало позитивні наслідки для всіх. Особливо це стосувалося загальної військової повинності в Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Цю подію висвітлювали деякі історики, краєзнавці та нащадки менонітів, які з повагою та гордістю ставляться до історії своїх предків. Більш детально матеріали представлені в книзі О. Бондаря. Цікаві дані було винайдено в працях Х. Гьорца та П. Классена, які ґрунтувалися на спогадах своїх предків.

У 1861 р. було скасовано кріпацтво і внаслідок цього встановилась більш помітна соціальна рівність. До того ж у Західній Європі почалось інтенсивне озброєння. Вже у Кримській війні Росія зрозуміла, що значно поступається у військовій силі західним державам. Крім того, посилення військового значення Німеччини після успішного завершення німецько-французької війни надало російським політикам привід для занепокоєння. Все це сприяло початку озброєння в Росії того часу та, перш за все, запровадження загальної військової повинності [1.-С.119].

Пільги, якими користувалися колоністи та меноніти, у тому числі за старим рекрутським статутом, із введенням загальної військової повинності, обов’язковою для всіх російських підданих, було визнано невідповідними духу нового статуту та скасовано.

Чутки про запровадження в Росії загальної військової повинності ще у 1870 р. досягли менонітського середовища та почали хвилювати його, викликаючи побоювання про те, що меноніти, всупереч своїй вірі, повинні будуть відбувати військову службу.

Перш за все необхідно відмітити, що меноніти – одна з протестантських общин, що виникла в Голандії і отримала свою назву від імені її основоположника Менно Сіменса [2.-С.17]. Подальша історія нової релігії – менонітства – пов’язана із постійною боротьбою з католицизмом. Нове вчення всюди заперечувалося пануючим класом та офіційно переслідувалося. Незважаючи на це, вчення швидко розповсюджувалось серед селянства та ремісників і за короткий термін воно досягло Голандії, Фламандії, Фрізії, Німеччині, Прусії, Польщі [3.-С.71-72].

Одним з постулатів віри менонітів стала відмова від носіння зброї, що також було однією з умов переселення менонітів на нові землі, які їм пропонувала імператриця Катерина ІІ. У 10 пунктах маніфесту були викладені умови переселення та перелік пільг для

переселенців. У другому пункті говорилося, що переселенці назавжди звільнялися від військової та громадської служби [4.-С.2]. У 1800 р. імператор Павло I, син Катерини II, підтвердив пільги менонітів “жалуваною грамотою”. Один з пунктів говорив про довічне звільнення менонітів та їх нащадків від військової повинності, якщо вони того забажають. Цей імператорський наказ сприяв подальшому переселенню із Пруссії [1.-С.9].

Однак треба відмітити, що таку свободу було надано не тільки менонітам, але й взагалі всім іноземним переселенцям у Росії. Це положення знайшло своє відображення не тільки в Маніфесті Катерини II від 22 липня 1763 р., але в подальших урядових актах. Та обставина, що уряд звільняв від військової повинності не тільки менонітів, але й всіх бажаючих іноземних поселенців в Південній Росії, продемонструвало, що звільнення менонітів від військової повинності сприймалось урядом не як поступ їх віруванню, а як загальна пільга, що розповсюджувалась на той час на всіх іноземних колоністів Новоросійського краю для заохочення колонізації [4.-С.76-79].

Згідно зі змінами поглядів уряду на іноземну колонізацію у 1850-60-х роках переселення менонітів у Росію припускалося, але з певними обмеженнями. Височайшим наказом від 19 листопада 1851 р. та 22 січня 1859 р. менонітам, що переселилися із Пруссії до Самарської губернії, було надано звільнення від натуральної та грошової рекрутської повинності лише на 20 років. Після закінчення цього терміну вони та їх нащадки залучалися до військової служби, але не особисто, а у формі виплати певного рекрутського податку.

Повідомлення депутатів і подальші відомості із Петербурга переконали менонітів, що їх привілейованому становищу в Росії приходить кінець. До такого ж переконання менонітів привели й інші урядові накази. В 1871 р. було скасовано Опікунський комітет іноземних колоній в Південній Росії, і меноніти, під ім'ям поселян-власників, стали підпорядковуватись загальним губернським та повітовим установам. В менонітських колоніях були запроваджені загальні селянські постанови. Ці умови змусили менонітів подумати про переселення до Америки.

У 1874 р. меноніти групами переселялися із Росії до Америки. Переселення продовжувалося до 1880 р. За цей час емігрувало до 15.000 російських менонітів. Але уряд не хотів, щоб усі меноніти покинули Росію, тому що вони були добрими землевласниками. Уряд знайшов шляхи утримання менонітів в країні, щоб до цього ж схилити їх до прийняття одного з видів державної служби. У 1874 р. імператор особисто послав генерала Тотлебена, який прославився при обороні м. Севастополя в кримській війні, щоб запобігти подальшій еміграції менонітів [1.-С.122].

Генерал-адмірал Тотлебен, відвідавши поселення менонітів, оголосив їм від імені імператора, що вони ніяким чином не будуть пов'язані з військовою справою і що їм нададуть можливість відбування служби не в військовому, а в інших відомствах, і при тому в місцевостях переважно Новоросійського краю і в суміжних з ним губерніях [4.-С.80].

Відповідно до цієї обіцянки, височайше затвердженої 8 квітня 1875 р. Державною Думою, стаття 157 Статуту про військову повинність була змінена в тому розумінні, що „меноніти, звільняючись від носіння зброї, відбувають службу: 1) в майстернях морського відомства, 2) в пожежних командах і 3) в особових пересувних командах лісового відомства, завданням якого стало лісорозведення в степу Південної Росії, на підставі особливо встановлених правил”.

Але й така пільга задовольняла далеко не всіх менонітів. За наказами катеринославського і таврійського губернаторів Міністерству внутрішніх справ (28 травня 1875 р.), катеринославські меноніти поставилися до цієї пільги з вдячністю, але таврійські меноніти віднесли до неї „байдуже і не полишили своїх намірів переселитися до Америки”.

Наскільки сильним було небажання менонітів відбувати термін обов'язкової служби, видно з того факту, що в 1879 р. група молочанських менонітів звернулася до туркестанського генерал-губернатора генерал-адмірала Кауфмана із проханням дозволити їм переселення до Туркестанського краю, із звільненням їх від особистої військової служби, навіть у тій її формі, яку було запроваджено законом від 8 квітня 1875 р. в Росії. З таким же проханням звертались до генерала Кауфмана самарські та молочанські меноніти, що оселилися в Туркестанському

краї. Деякі з них, що мали наміри звільнитися від військової служби, просили про переселення їх до Бухари. Всі ці прохання менонітів відхилялися.

Введення в дію нового положення про службу менонітів віднесено до 1880 р. Між тим наприкінці 70-х років меноніти просили, щоб уряд призначив їх на службу виключно в лісництві, тому що ця служба більш за все відповідала умовам і здібностям менонітів. До того ж цей різновид служби надавав можливість тримати менонітських молодих хлопців разом і піклуватися про них духовно [1.-С.123].

Прохання менонітів було підтримано генерал-адміралом Тотлебенем – на той час одеським генерал-губернатором. В червні 1880 р. Міністерство державного майна командувало до менонітських поселень старшого радника Барка (на той момент завідувача Великоанадольським лісництвом), доручивши йому дійти до згоди з менонітами відносно служби в лісництві. Меноніти прийняли зроблені Барком пропозиції та зобов'язалися побудувати за свої кошти казарми для менонітських лісних команд та частково утримувати ці команди.

У змінах до правил від 8 квітня 1875 р., що були затверджені 25 травня 1882 р., 19 січня 1883 р. та 7 травня 1885 р. рішеннями Державної Думи було ухвалено, що меноніти, які належали до секти і оселилися в Імперії до 1 січня 1874 р., звільнялися від носіння зброї, відбували термін обов'язкової служби в лісових командах Відомства державного майна на підставі правил, викладених в «Статуті Лісовому». Це положення ввійшло в статтю 179 Статуту про військову повинність, видану в 1897 р. і статтю 219, видану в 1915 р.

Коли в перших двох лісництвіях (Великоанадольському та Азовському) в 1880 р. казарми не були готові, службовці спочатку були змушені жити в бараках. В цілому службовці були приставлені до 6 лісництв, серед яких Старо-Бердянське і Ново-Бердянське знаходилися під завідуванням та неподалік від Молочанської колонії. Будівництво казарм коштувало колоніям 160.000 крб., при цьому не було прийнято запропонованих урядом грошової допомоги у сумі 24.000 крб.

Лісова служба менонітів тривала спочатку 4 роки, на відміну від служби в російській армії, де служба тривала 6 років. Але менонітські службовці при цьому не користувалися невизначеними довготривалими відпустками, які мали російські солдати. В 1907 р. термін лісової служби був зменшений до 3 років.

Внутрішня організація менонітських лісових команд визначалася положенням про ці команди («Статут Лісовий», том VIII, частина I, видано в 1905 р., додавання до статті 23: «Правила про утворення з менонітів лісові команди відомства Міністерства землевпорядкування та хліборобства») та особистими правилами, що Були затверджені Міністерством державного майна 14 червня 1888 р.

Згідно до «Положення» менонітські команди перебували у відомстві Міністерства землевпорядкування та хліборобства і склалися з менонітів, що проходили термін обов'язкової служби, яких називали «обов'язковими робітниками». Розподіл робітників до команд здійснювався Лісовим департаментом.

Усі казарми знаходилися у повному підпорядкуванні до свого місцевого лісничого, якому належали права командира частини: йому доручалося повне завідування командою, її будівлями, господарством та всім будівництвом, яке здійснювала команда. Також лісничий слідкував за станом духовної та політичної благонадійності команд та вів штрафний журнал команди. Він також вів грошову звітність про витрати казни на утримання команд.

Так, у Бердянському лісництві 4 травня 1879 р., на посаду лісничого було призначено Павла Михайловича Савицького. У своїх спогадах Ванда Яківна Ковальова, прийомна онучка П.М. Савицького, писала: "Павло Михайлович одразу ж отримав дисциплінованих молодих та сильних робітників. Дід допоміг їм побудувати казарми, забезпечивши їх продуктами харчування, посадив з ними сад, городи, влаштував пасіку, крім того, неподалік від свого будинку влаштував естраду і ввечері німці грали на духових інструментах..." [5].

Урядові станції чи форштеї (як називали їх меноніти) практично були на самозабезпеченні. Так, в архівних документах відмічено, що в період з 1880 по 1882 роки меноніти збудували у трьох губерніях (Катеринославській, Херсонській та Таврійській) 5

казарм, кожна на 80 чоловік, які коштували по 35.000 крб. кожна. Крім того, замість шостої казарми (другої в Таврійській губернії, Алешковському лісництві) вони збудували будинок лісничому в Джекенлинському лісництві та пристосували старий будинок лісничого в Бердянському лісництві для приміщення 40 зобов'язаним робітникам. Будинок лісничого в Джекенлинському лісництві та казарма в Бердянському коштували менонітам приблизно 15.000 крб. Всього в той час меноніти витратили на будівництво казарм близько 200.000 крб. [6.-Ф.250,спр.237,стор.2]. У Бердянському лісництві, наприклад, був ще свій сад, городи, стайня, корівник, свинарник, пташник для того, щоб забезпечити лісову команду необхідними продуктами харчування [7.-С.65-66].

Лісничому допомагали його помічники. Для найближчого нагляду за зобов'язаними робітниками і господарчим улаштуванням команди лісничий призначав наглядачів серед найздібніших зобов'язаних робітників і одного з наглядачів призначав старшим. Останній, за допомогою інших наглядачів, слідкував за наказом лісничого, за внутрішнім порядком в команді, поведінкою робітників та виконанням ними своїх обов'язків, дозволяючи робітникам короточасні відпустки із казарм та допомагав лісничому у нагляді за господарчим улаштуванням та забезпеченням команд і за справністю казарм. Всі казарми мали однакову форму одягу.

Новобранці – меноніти, які призивалися до діючої служби, тимчасово розпускалися додому та поступали до складу команд 1 березня наступного за призовом року. Кожному новобранцеві видавався квиток, у якому було написано, що пред'явитель даного документа (вказувалася адреса, прізвище, ім'я, по-батькові та призовна дільниця) був призваний в одному році на службу в лісову команду і відпускався повітовим по військовій повинності присутністю вдома до 1 березня наступного року. До цього дня він повинен був з'явитися на службу в ту лісову команду, яка буде вказана керівництвом з отриманням попередження про сувору відповідальність в разі невиконання своїх обов'язків у призначений термін [6.-Ф.250,спр.237,стор.37]. Також видавався тимчасовий квиток, коли новобранцеві призначали відпустку до означеного строку [6.-Ф.250,спр.237,стор.79].

При проходженні служби команди призначалися в межах Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній для виконання лісових, культурних та лісовлаштувальних робіт в лісництвах, у тому числі й по будівництву та ремонту господарських споруд. Роботи здійснювалися протягом року, крім недільних та святкових днів. За кожний відпрацьований день обов'язкові працівники отримували платню у розмірі 20 коп. на кожную особу. Таку ж платню отримували і наглядачі. Час початку та закінчення робіт, а також щоденна кількість робочих годин визначалися у правилах, що представлені в таблиці. (Таблиця 1).

Таблиця 1

Місяць	початок роботи	кінець роботи	початок роботи	кінець роботи	кількість робочих годин за добу
Січень	7:30	11:00	12:00	16:30	8 год
Лютий	6:30	11:00	12:00	17:30	10 год
Березень	6:00	11:00	12:30	18:00	10 год 30 хв
Квітень	5:00	11:00	13:00	19:00	12 год
Травень	4:30	11:00	13:30	19:30	12 год 30 хв
Червень	4:30	11:00	14:00	20:00	12 год 30 хв
Липень	4:30	11:00	13:30	19:30	12 год 30 хв
Серпень	5:00	11:00	13:00	19:00	12 год
Вересень	6:00	11:00	12:30	18:30	11 год
Жовтень	6:30	11:00	12:00	17:30	10 год
листопад	7:30	11:00	12:00	17:00	8 год 30 хв
Грудень	8:00	11:00	12:00	16:00	7 год

Вище спостереження за командами належало начальникам місцевих управлінь хліборобства та державного майна. Начальники управлінь діяли безпосередньо або за допомогою лісових ревізорів: звільняли обов'язкових робітників у запас, надавали їм зимові відпустки, переводили їх з однієї команди в іншу. До закінчення року лісничі видавали місцевим управлінням хліборобства та державного майна стислі річні звіти про утримання та управління командами.

Витрати на утримання команд здійснювалися за рахунок казни та коштів менонітських товариств. За рахунок казни здійснювалися такі витрати: 1) щоденна платня робітникам; 2) лікування робітників у шпиталях військового відомства; 3) улаштування майстерень і постачання командам знарядь та інструментів; 4) утримання квартир для робітників під час лісовлаштувальних робіт.

За рахунок коштів менонітських товариств здійснювалися: 1) будівля та утримання казарм; 2) господарче обладнання; 3) обмундирування та харчування команд; 4) доставка робітників із місць проживання в команди (коли приймалися до служби) і навпаки (коли звільнялися в запас); 5) наймана платня за землю, що відводилася командам із казни. Ці витрати сплачувалися із загального грошового збору на утримання менонітських лісових команд, що здійснювалися в усіх менонітських волостях та поселеннях Росії („Казармений збір”). Витратами збору завідувачів особистий уповноважений менонітських товариств у справах про утримання лісових команд, який обирався на 3 роки. Останнім уповноваженим був Д.І. Классен, землевласник та колишній вчитель центральної школи в Гальбштаті.

Податки вилучали, враховуючи становище майна та подушного податку (для кожної особи від 14 до 60 років – 50 коп.). Визначення цінності майна здійснювалося за рахунок особистого оцінювання оцінної комісії. Майно всіх менонітів Росії в 1909 р. було оцінено в 246.207.760 крб., кількість осіб, які сплачували податки – 31.276 чол. В Молочанській колонії складало: податків – 47.873.253 крб., душ – 8.904 [1.-С.124].

Для найближчого завідування господарчою частиною при кожній команді був економ. Він стримував платню від менонітських товариств. З метою духовного розвитку при командах утримували особистих менонітських проповідників. Посади економа та проповідника пізніше стали об'єднувати, тому що були великі фінансові витрати на ці обидві посади окремо.

У 1914 р. існувало 8 воєнізованих лісництв. Дев'яте лісництво в Криму було укомплектоване саме перед I Світовою війною. Там були засновані філоксерні загони [8.-Ф.81,спр.2522,стор.18].

В Херсонській губернії команди розташовувалися в таких лісництвах: 1) Рацинському, 2) Володимирівському, 3) Жеребківському, 4) Чернольському. У Катеринославській губернії лісові команди були в таких лісництвах: 1) Великоанадольському, 2) Азовському. В Таврійській губернії лісові команди були розташовані в Старо- та Ново-Бердянському лісництвах. В степовому краї з 1913 р. існувала Іссик-Кульська лісова команда, що обслуговувала менонітів в Сибіру.

На початку 1914 р. в усіх перелічених командах перебувало 1204 зобов'язаних робітника. Кількість робітників призовів окремих років у кожному лісництві подана в таблиці. (Таблиця 2)

Таблиця 2

назва команд	призов 1913 р.	призов 1912 р.	призов 1911 р.	Усього
Великоанадольська	52	43	79	174
Азовська	26	29	75	130
Бердянська	115	135	95	345
у тому числі:				
Старо-Бердянська	76	87	67	230
Ново-Бердянська	39	48	28	115

Володимирівська	34	54	44	131
Рацинська	54	32	31	117
Жеребківська	46	28	21	95
Чорнольська	45	60	63	168
Іссик-Кульська	44			44

В 1913 р. на утримання всіх цих команд із коштів менонітських товариств було витрачено 347.492 крб. 73 коп.

Під час I світової війни усі меноніти (запасні та ратники рушення) були призвані на діючу службу. До того ж значна їх кількість була відправлена в санітарні загони Червоного Хреста, другу частину відрядили на дорожні роботи в Криму і на лісові роботи в різних місцевостях імперії; крім того частину робітників залишили в лісництвах.

За даними уповноваженого менонітських команд – Классена, від 1 березня 1915 р. на службі перебувало 5.489 обов'язкових менонітів. Серед них в санітарних загонах було: добровольців – 581 чол., запасних обов'язкових робітників – 1.594 чол. та обов'язкових робітників діючої служби – 918 чол., а всього в санітарних загонах – 3.093 чол. На дорожні роботи в Криму було відряджено 261 запасного обов'язкового робітника. На лісові роботи в Європейській Росії та Сибіру було призначено 1.331 запасного меноніта.

Крім того, новобранців – менонітів дострокового призову 1915 року було близько 650 чол. і ратників ополчення 1-го розряду призовів 1900-1915 рр. – близько 800 чол. Усього в жовтні 1915 р. на службі перебувало близько 9.000 обов'язкових менонітів.

Роботи в лісництвах були такими: сімба та посадка дерев, вирощування та розсаджування їх на постійні місця, очищення насаджень і лісу, розорювання ґрунту та проріджування старого лісу, тобто очищення гілок та вируб дерев. Для кожного виду робіт існувала певна денна норма, затверджена місцевим управлінням хліборобства та державного майна.

Треба відмітити, що через відсутність лісу, придатного до вирубки, зимові роботи в більшості команд зовсім не виконувалися або були дуже рідко. За відсутністю робіт, обов'язкові робітники отримували щорічні (на підставі пункту 4, додатка до 23 статті „Статуту Лісового” – зимові відпустки, що тривали з початку грудня до кінця лютого або початку березня.

Окрім перелічених робіт, обов'язкові меноніти проводили в командах слюсарські, ковальські, столярні та теслярські роботи (налагодження сільськогосподарського інвентарю, підковування коней та ін.). Робітники, які були зайняті цими роботами, звільнялися від лісових робіт.

Через службу в лісництвах проходили майже всі чоловіки – меноніти, незважаючи на соціальні відмінності. Навіть сини Давида Классена відслужили установлений трирічний строк: Микола – в Азовському лісництві, Давид – в Старо-Бердянському [7.-С.65-66].

Але в 1914-15 рр. почали з'являтися „зауваження про характер обов'язкової служби менонітів в лісових командах”, де відзначалося, що служба менонітів була набагато простішою. до того ж, говорилося про те, що військові пільги менонітів в Росії були пережитком старовини, тому що меноніти, що жили в Голландії та Німеччині, давно відбували особисту військову службу, не втрачаючи своєї приналежності до менонітства [4.-С.94-95].

Необхідно також зауважити, що заперечування військової служби серед самих менонітів не мало характеру загального обов'язкового вчення. У 60-х роках XIX ст. один з провідних менонітських проповідників в Пруссії – Мангардт – доводив, що війна та військова служба не суперечать вченню Святого Писання. На думку Мангардта, своїм відмовленням від військової служби меноніти XVI ст. лише заявили протест проти бунтівних виступів „мюнстерських анабаптистів”, з якими на той час їх ототожнювали. Щоб показати, що вони не мають нічого спільного з бунтівними анабаптистами, меноніти просто відмовлялися від усякої військової служби і всякого носіння зброї. Але, на думку Мангардта, становище речей вже давно

радикально змінилося і застосування принципу відмови від носіння зброї у будь-яких випадках було б невідповідним морально-християнським світоглядом.

Під час I Світової війни погляд на припустимість військової служби починав проникати і в свідомість російських менонітів. Деякі молоді меноніти вступили під час війни у діючу армію добровольцями і деякі з них загинули на полі брані.

3 січня 1918 р. менонітські команди в лісництвах були розформовані.

Таким чином, скасування кріпацтва в 1861 р. негативно позначилося на подальшому розвитку степового державного лісорозведення (втрата великої кількості безкоштовної робітничої сили). Тому в лісовому господарстві степових районів Росії спостерігалася певна криза. Але політичні події в країні та в світі в цілому потягли за собою низку подій, які сприяли позитивному впливу на степове лісорозведення. По – перше, це пов'язане із уведенням загальної військової повинності в 70-ті роках XIX ст. і відмовленням менонітів, що поселилися в Росії від носіння зброї і як наслідок від військової служби. Не бажаючи змиритися з рішенням уряду, значна частина менонітів емігрувала в Америку. Тому російський уряд був змушений піти на поступки (не бажаючи втрачати добрих господарів та землевласників, якими були меноніти). Тоді на початку 80-х років менонітам було запропоновано 3 різновиди альтернативної служби, серед яких вони обрали виключно службу в лісництвах. Така альтернативна служба сприяла подальшому розвитку лісового господарства в степових районах країни наприкінці XIX – на початку XX ст.. Великою перевагою було те, що меноніти мали багатий досвід у галузі степового лісорозведення. До того ж часткове утримання лісових команд здійснювалося за рахунок самих менонітів. Але в 1918 р. лісові команди припинили своє існування. Після завершення альтернативної служби менонітів та двох революцій, що відбулися в Росії, знову настала криза в розвитку степового лісорозведення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. H. Goerz. Die Molotschnaer Ansiedlung. Entstehung, Entwicklung und Untergang. – Winnipeg, Manitoba, Canada, 1943.
2. Формування етнічного складу населення Запорізької області // Народи Північного Приазов'я. – Запоріжжя, 1997
3. Б. Михайлов. Мелитополь. Природа. Археологія. Історія. – Запорожье, 2002.
4. О.Д. Бондарь. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916.
5. С. Корниенко. Это был просто рай! // Мелитопольские ведомости. – 1986 – 2 сентября.
6. Державний архів Запорізької області.
7. P. Klassen. From the Steppes to the Praires. – Winnipeg, Manitoba, Canada, 1998.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим.